

כך יהפוך צה"ל ל"צבא הגנה לגדר"

שאול אריאלי 05.05.2022 20:00

לפני כחודש (10.4) החליט הקבינט לבנות חומה לאורך 40 קילומטרים, במקום הגדר שחוררה בפרצות, ממגידו ועד בת חפר שבמערב השומרון. זה יעלה 360 מיליון שקלים. ההחלטה להחליף את סוג המכשול בלי לבחון מחדש את התוואי שלו מעידה במקרה הטוב על היסטריה המונעת משיקולים אלקטורליים, ובמקרה הרע על כך שממשלת ישראל לא מפיקה לקחים מהתוויית גבולות המדינה בכלל, ומבניית המכשול ב-20 השנים האחרונות בפרט.

היציבות של כל גבול חדש, זמני או קבוע, מושפעת משני גורמים עיקריים: הראשון, החשוב יותר, הוא מערכת היחסים בין הצדדים, הקובעת אם משטר הגבול יהיה של חיץ סגור או של גבול "נושם". השני הוא באיזו מידה עומד תוואי הגבול בארבעת העקרונות הגיאוגרפיים להתוויית "גבול טוב", שקבע צ'רלס פוסט, מגדולי הגיאוגרפים של המאה ה-20, ונתפשים כקונסנזוס בתחום: סימון ברור של הגבול, הפרדה אתנית ככל שניתן, הימנעות מהפרדה בין אוכלוסיות התלויות זו בזו אלא אם כן נמצאו חלופות לכך והימנעות מהפרדה בין תושבים למקורות הייצור שלהם.

כאשר מערכת היחסים בין הצדדים משני עברי הגבול מוסכמת וטובה, לגורם השני יש חשיבות פחותה. פוסט אף הוסיף, שבמקרה כזה ניתן להתגבר על גבול שאינו עומד בארבעת העקרונות בעזרת הסדרים תפקודיים, שכוללים צעדים מוסכמים ומתואמים הדדית. אך כשמערכת היחסים בין הצדדים עוינת ומוכתבת באופן חד-צדדי, חשיבות העמידה בעקרונות האלה ליציבות הגבול עולה עשרת מונים, ובנוסף יש להימנע משימוש נרחב בהסדרים תפקודיים.

אין צורך להכביר מלים כדי לקבוע שמערכת היחסים הבסיסית בין ישראל לפלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה היא עוינת וחד-צדדית, על רקע גורמים שונים, היסטוריים ואחרים. לכן אם ישראל רוצה לשמור על יציבות הגבול ולהגן על עצמה, עליה להתאמץ לעמוד ככל האפשר בעקרונות אלה של התוויית הגבול, גם אם הוא זמני.

בסוף מלחמת העצמאות, ב-1949, חתמה ישראל על ארבעת הסכמי שביתת הנשק עם ארבע מדינות ערב. משה בן-נר, אבי הגיאוגרפיה הישראלית, כתב כי ככלל, הקצינים משני הצדדים שקבעו את הגבול, ייחסו חשיבות מועטה לגורמים גיאוגרפיים, פסיים ואנושיים, משום שלא הבינו את חשיבותם ועיקר מעייניהם היו נתונים לשיקולים צבאיים מקומיים, ומשום שהאמינו כי לקראת הסדר הקבע תיערך בחינה יסודית יותר של תוואי הגבול ("גבולות ישראל", 1988).

בקביעת קו שביתת הנשק הקצינים התעלמו בדרך כלל מארבעת העקרונות של פוסט ובפרט מהשניים האחרונים, והפרידו יותר מ-80 כפרים ערביים (רובם בגדה המערבית ובעזה ומיעוטם בישראל) מחלק מאדמותיהם, מבארות המים, מהמעיינות, מצירי התנועה ששימשו אותם ומעוד מרכיבים שחיוניים למרקם חייהם. קו שביתת הנשק, שנהפך לחיץ סגור לחלוטין בין המדינות, הוביל לניווט כלכלי של הכפרים הללו והיה אחד הגורמים לתופעת המסתננים ("הפידיאין"). בשנים הראשונות הרוב המכריע

של המסתננים היו פליטים שביקשו לעבד את אדמתם מעבר לגבול, שסומן באבני גבול בלבד שלעיתים נוספה להן גדר פשוטה.

צה"ל נאלץ להתמודד עם התופעה, אך בהיעדר כוחות מספיקים ומכשול פיסי ראוי, הוא נאלץ לעשות זאת באמצעות הוראות פתיחה באש בעייתיות ביותר. קרוב ל-5,000 פלסטינים נהרגו בשנים 1948–1956; 90% מהם לא היו חמושים. בתגובה לביקורת מוסרית שהשמיע שר החוץ, משה שרת, בישיבת הממשלה ב-1954, השיב אלוף פיקוד דרום, משה דיין: "...אני איני יודע כל שיטה אחרת לשמור על הגבולות. אם יתנו לרועים ולקוצרים לעבור את הגבולות, הרי מחר אין גבולות למדינת ישראל".

כמו כן, בשל העוינות בין הצדדים, כמעט אף אחד מההסדרים התפקודיים שסוכמו בין ישראל וירדן בהסכם שביתת הנשק — כמו היכולת לבקר בכותל המערבי, או התנועה הירדנית באזור לטרון — לא מומש. השיירה הישראלית הדורשבעית למובלעת הר הצופים היתה כנראה ההסדר התפקודי היחיד שמומש.

הסכם עזה ויריחו, שנחתם בין ישראל לאש"ף ב-1994, הוביל לבניית המכשול מסביב לרצועת עזה בדיוק על הקו הירוק, שסומן במפת ההסכם. במשך כמה שנים הותירו במכשול פרצה באורך שבעה קילומטרים, ממעבר ארז לחוף הים, מתוך מחשבה שאולי ישראל תספח במסגרת הסכם קבע את שלושת היישובים הצפוניים ברצועה — ניסנית, דוגית ואלי סיני — וכן כדי להימנע מיצירת תקדים של חזרת ישראל לקו הירוק והכרה שלה בו כגבולה הסופי — תקדים שעלול לחייב אותה בהמשך גם בגדה המערבית. אבל חדירות של פלסטינים דרך פרצה זו הניעו את ישראל להשלים בתוך זמן קצר את המכשול, בדיוק על הקו הירוק.

מכשול ההפרדה בגדה, שבנייתו החלה לפני 20 שנה, נבנה בלחץ אירועי הטרור הקשים של האינתיפאדה השנייה. ראש הממשלה אז, אריאל שרון, אמנם התחייב בפני נשיא ארה"ב ג'ורג' בוש, במכתבו מ-14 באפריל 2004, ש"הגדר היא ביטחונית ולא מדינית, זמנית ולא קבועה, ולכן אין בה כדי לחרוץ מראש גורל סוגיה כלשהי הנוגעת להסדר הקבע, כולל גבולות הקבע". אבל מנהל לשכתו, דב ויסגלס, הודה בראיון ל"ידיעות אחרונות", בספטמבר 2012, כי "הגדר לטעמו (של שרון, ש"א), למרות שתמיד טען שהיא רק מכשול ולא גבול, היתה אמורה להיות הגבול המדיני".

מטרה מדינית זו של שרון, הובילה לכך שבניגוד לתוואי המכשול ברצועת עזה, תוואי המכשול בגדה חודר לעומק הגדה ומפר בתחומים רבים את העקרונות של פוסט החינויים ל"גבול טוב": הפרדה בין כפרים שנותרו ב"מרחב התפר" שממערב למכשול (בינו לקו הירוק) לבין הערים והכפרים שממזרח למכשול, ניתוק צירי תנועה היסטוריים החינויים לקיום מרקם החיים הפלסטיני, תפיסה צבאית של אלפי דונמים שבבעלות פלסטינית לצורך בניית המכשול, שרוחבו הגיע לכ-50 מטרים בממוצע, איסור גורף על כניסת פלסטינים למאות אלפי דונמים שנכלאו במרחב התפר, תוך הפרדת עשרות אלפי משפחות פלסטיניות מאדמתן, ועוד.

בג"ץ, בראשות הנשיא אהרן ברק, דחה ב-2004 את חוות הדעת של בית הדין הפלילי הבינלאומי בהאג לגבי אי-חוקיות תוואי המכשול שנבנה מעבר לקו הירוק, בנימוק ש"מוסמך המפקד הצבאי להורות, משיקולים צבאיים, על הקמת גדר הפרדה באזור יהודה ושומרון". אך הוא גם הוסיף והדגיש, כי "סמכות זו קמה רק כאשר הטעם המונח ביסוד הקמת הגדר הינו ביטחוני-צבאי. המפקד הצבאי

אינו מוסמך להורות על הקמת גדר ביטחון אם טעמיו הם מדיניים-פוליטיים. מטרתה של גדר ההפרדה אינה יכולה להיות התוויית גבול מדיני".

שנתיים לאחר שהחלה בניית המכשול, בפסק הדין בבג"ץ בית סוריק (2004), החיל השופט ברק את עקרונות המידתיות, המבקשים למצוא איזון בין צרכי הביטחון לזכויות המוגנות של התושבים הפלסטינים, וקבע בסדרה של עתירות שונות, כי אין התוואי עומד בעקרונות המידתיות. אלוף פיקוד מרכז אז, משה קפלינסקי, הודה בראיון לנחום ברנע ב"ידיעות אחרונות" בפברואר 2005, כי "השגיאה הגדולה ביותר היתה שלא לקחנו בחשבון מראש את מרקם החיים של הפלסטינים... בית המשפט העליון שם לי מראה מול העיניים, הוא לימד אותי פרק במידתיות".

ממשלת ישראל נאלצה לשנות את תוואי המכשול ולצמצם את השטח של מרחב התפר ב-60% (בלא שהוצא אף לא ישראלי אחד מתחומו). בהמשך להבטחה שנתן שרון לבוש במכתבו, כי "תוואי הגדר... ייקח בחשבון, בהתאם לצרכי הביטחון, את השפעתה על הפלסטינים שאינם מעורבים בפעילות טרור", מערכת הביטחון השיקה תוכנית-על למגוון הסדרים תפקודיים וליצירת חלופות, בניסיון לתקן את הכשל המובנה שבתוואי המכשול: תוכנית "הכל זורם" לכבישים חלופיים לשמירת מרקם חיים סביר לפלסטינים בעלות של יותר משלושה מיליארד שקלים, בניית עשרות מעברים לסחורות, לכלי רכב, לעובדים פלסטינים ולישראלים, והקמת רשות המעברים היבשתית במשרד הביטחון (במנותק מרשות שדות התעופה) בעלות של מיליארדים רבים, ובנוסף, הקמת עשרות שערים חקלאיים שיאפשרו לבעלי האדמות שקיבלו היתר לחצות את המכשול כדי לעבד את אדמתם — שלתפעולם נדרשות פלוגות לוחמים רבות ועוד.

מטלות אדירות אלו הצטרפו להשקעה האדירה בכוחות לאבטחת המכשול, כי כידוע, מכשול ללא אבטחה — אינו מכשול. עשרות פלוגות צה"ל ומג"ב נפרסו לאורך 500 הקילומטרים של המכשול — כמעט פי שניים מאורכו של הקו הירוק. בלחץ המתנחלים, מערכת הביטחון הותירה שלוש פרצות ענקיות של עשרות קילומטרים במזרח ירושלים, בגוש עציון ובדרום מזרח הר חברון, שחייבו פריסת "מכשול אנושי" מדי יום כדי למנוע מעבר לא חוקי דרכן.

בשל לחץ פוליטי של המתנחלים, בקטעים מסוימים במכשול התעקשה מערכת הביטחון לדבוק בתוואי שנבנה משיקולים מדיניים-מתנחליים, ולהציג שלל נימוקים שקריים וזרים לביטחון (כמו רצון לבנות שכונות עתידיות, או למנוע הגעת רועים ועדריהם לאדמות), שנחשפו בפני בית המשפט העליון בדיונים בעתירות שהוגשו נגד תוואי המכשול בצופים מזרח, צופים צפון, סלעית, בית סוריק, אלפי מנשה, בילעין, נעלין, דרום הר חברון ועוד. אחד הקטעים שבהם נחשפה התנהלות חמורה ביותר היה בתוואי המכשול בין בילעין למודיעין עילית, שעליו כתבה נשיאת בית המשפט העליון דורית ביניש (2006): "התוואי עובר ברובו בשטח נחות... הוא מסכן את הכוחות המסיירים לאורך התוואי". רק במקרה אחד הרמטכ"ל הנכנס אז (2006), גבי אשכנזי, שינה את תוואי המכשול, "לאחר שגילה שתוואי הגדר באזור לא נקבע משיקולים ביטחוניים, אלא כדי לאפשר להקים שכונה בהתנחלות צופין" (עמוס הראל, "הארץ", 28.7.2008).

תיקונים אלו של מעשי החמדנות והמרמה עלו למשלם המסים הישראלי יותר משלושה מיליארד שקלים. בנוסף, תצהירי השקר של מערכת הביטחון פגעו באמינות המערכת, שמצדה לא מיהרה ליישם את פסקי בג"ץ לתיקון התוואי, כפי שהעירה ב-2006 השופטת אילה פרוקצ'יה: "אם כך נוהגת המדינה ביחס לפסקי דין, מה אפשר לבקש מן האזרח הרגיל?!"

הביקורת הקשה לא איחרה לבוא. בדו"ח ועדת ברודט לבחינת תקציב הביטחון, ממאי 2007, נכתב: "ההתנהלות של בניית הגדר היא דוגמה נוספת לחשיבה ולהתנהלות לקויה ובזבזנית. הוועדה לא השתכנעה כי תהליך בניית הגדר נעשה תוך שיקול דעת מעמיק ושקילת כל השיקולים הביטחוניים והכלכליים. הוועדה לא ראתה שום ניתוח של עלות תועלת ובחינה יסודית. הצבא ראה עצמו קבלן משנה המקיים הוראות לבניית גדר מבלי להבהיר לעצמו את משמעות ההוצאה ואת מחיר האחזקה אשר יגיע למאות מיליוני שקלים בשנה". בתגובה לכך עצרו ראש הממשלה אהוד אולמרט ושר הביטחון אהוד ברק את המשך בניית המכשול ב-1 בנובמבר 2007. למרבה הצער, מאז ממשלת ישראל לא טרחה לתקן את התוואי בקטעים שבהם הוא הוכתב על ידי שיקולים זרים.

ב-20 השנים מתחילת בניית המכשול ישראל לא טרחה ליצור חלופות לתלות הכלכלית של האוכלוסייה הפלסטינית בתעסוקה בישראל ובאדמות שנכלאו במרחב התפר, שהיה ביכולתן למתן את הלחץ הטבעי של הפלסטינים על הגבול הזמני החדש, החודר לתוך הגדה ופוגע במרקם חייהם. ישראל בלמה כמעט כל פיתוח חקלאי ותעשייתי בשטחי C שבשליטתה, אף על פי שיותר ממחציתם בבעלות פלסטינית פרטית. היא פגעה בפרויקטים, כמו בניית העיר החדשה רוואבי שליד רמאללה, אף על פי שזו נמצאת בשטח A. היא הרסה אלפי בתים של פלסטינים בשטח C, צימצמה בהדרגה את ההיתרים לכניסת הפלסטינים לאדמותיהם במרחב התפר, לא פעלה כנדרש נגד הצתות, גניבות וחבלות בגידולים וברכוש הפלסטיני שבמרחב התפר ועוד.

קריסת המכשול וקריסת ההסדרים התפקודיים הרבים והבלתי אפשריים לא איחרו להגיע. צה"ל לא עמד בהסדרים, כי לא יכול היה לקיים אותם לאורך זמן בנוסף למשימותיו האחרות. צה"ל הניח באותה עת, בין היתר, כי מימוש תוכנית ההתנתקות המלאה של שרון (שגובשה ב-2003), או תוכנית ההתכנסות של אהוד אולמרט (2006), שכללו פינוי של עשרות התנחלויות מבודדות מגב ההר בגדה, יפחית את העומס עליו, כפי שתיאר ויסגלס בראיון: "שרון אמר שהוא רואה בעתיד הקרוב סדרת מהלכים משמעותיים ביהודה ושומרון, של נסיגה מיישובים בודדים. הוא קרא לזה 'להתחיל להתכנס מאחורי הגדר'. בפועל, בעשור האחרון, קרה ההיפך מהמתוכנן.

בה בעת שברצועת עזה מערכת הביטחון בנתה שני מכשולים נוספים בשטח ישראל, ובעקבות ההתנתקות הצליחה לצמצם את היקף כוחות הצבא הפועלים בגזרה ב-80%, ולהשקיע את הכוחות הנותרים בפעילות לאורך המכשול, המונעת כמעט כל חדירה, בגדה צה"ל נאלץ להמשיך ולאבטח את כל 127 ההתנחלויות, ולכך נוספה משימת האבטחה של 135 המאחזים הלא-חוקיים ועשרות החוות החקלאיות, לצד הצורך לסכל את פעילות כנופיות הטרור היהודי, שגברה דרמטית.

הקריסה של המכשול וההסדרים התפקודיים היתה הדרגתית. ראשית נעלמו מהפרצות הענקיות הכוחות שהיו אמורים לשמש "מכשול חי"; זאת למרות דו"חות מבקר המדינה. כפי שכתב מבקר המדינה ב-2019: "חרף דו"חות קודמים והחלטות הקבינט, נותרו פרצות בגדר ההפרדה שבעוטף ירושלים, המאפשרות חדירות פלסטינים ומסכנות את ביטחון תושבי ישראל. דרך אחת הפרצות, חדר המחבל שרצח את אורי אנסבכר בפברואר האחרון בירושלים".

שנית, צומצמו הכוחות הרבים שפעלו לאורך המכשול הבנוי, מהלך שמאפשר לשב"חים וסייעניהם לפרוץ אותו ביתר קלות. שלישי, מערכת הביטחון הפסיקה לתקן את הפרצות, שמספרן מגיע כיום ליותר מאלף, והסתפקה בהחלפת הגדר בחומה לפני שלוש שנים, לאורך 40 קילומטרים בדרום מערב הר חברון. רביעית, כוחות צה"ל נמנעו מלעצור את עשרות אלפי השב"חים שחצו מדי יום את המכשול ללא כל הפרעה.

אפשר היה למנוע את הכשל המובנה בתוואי המכשול. במשא ומתן על הסכמי השלום עם מצרים ובעיקר עם ירדן — בניגוד להסכמי שביתת הנשק — ממשלת ישראל השכילה לצרף גיאוגרפים, כמו ד"ר חיים סוברו, שסיפקו תובנות והמלצות לקביעת תוואי הגבול, המבוססות על המחקר המדעי בעולם. אולם ב-20 השנים האחרונות, מאז שהחלה הקמת המכשול, ממשלות ישראל נמנעו מלהתייעץ עם מומחים שהיו יכולים לתרום רבות, כמו פרופ' גדעון ביגר, שפירסם מחקר מקיף על כל המכשולים בעולם.

הלקחים האלה לא עמדו לנגד עיני חברי הקבינט שעה שהחליטו על ההשקעה האדירה של החלפת הגדר בחומה בתוואי הקיים. צעד זה אמנם עשוי לשפר במקצת את המצב, אך הוא מתעלם מלב הבעיה — הכשל המובנה בתוואי המכשול. למרבה הצער, הלקחים החשובים נעדרו גם מעשרות הטקסטים שהתפרסמו בנושא בחודש האחרון בעקבות פיגועי הטרור הקשים. רוב הכותבים המליצו על עוד מאותו הדבר: עוד תיקונים ועוד כוחות ועוד הגבלות. עוד מכל הדברים שיהפכו את צה"ל ואת תקציבו ל"צבא הגנה לגדר".

מדינת ישראל זקוקה למכשול בכל תרחיש ביטחוני ומדיני עתידי. מערכת הביטחון צריכה לקיים הערכת מצב מקצועית, נטולת שיקולים זרים, לקביעת תוואי המכשול — גם אם הוא עדיין יחרוג מהקו הירוק — ולהניח את מסקנותיה בפני ממשלת ישראל, הנושאת באחריות לתיקון המחדלים הביטחוניים של קודמותיה.

אל"מ במיל' ד"ר אריאלי הוא ממחברי הספר "חומה ומחדל"